

Gyermán Tibor

A SZABADKAI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉHEZ

A zsidóság kutatásával foglalkozni igen összetett feladat. Történetét mindig hosszsmetszetében kell feltárni, a vallási síkot követve, ahhoz kapcsolva a történelmi tényeket, megvilágítva a néplélektani sajátosságokat, a fennmaradás erkölcsi crejét. A zsidóság sokszor került fölrajzi helyzetében a Kelet és a Nyugat kultúrájának szélsőségei közé, vagy vált vallási és nemzeti törekvések áldozatává. Gyakran szorult egymással viaskodó világhatalmak közé. Érték nagy veszteségek, de azokban sohasem merült el. Túlélte a hatalmak felemelkedését és megérte azok hanyatlását, elmúlását, úgy, hogy mindvégig megtartotta vallási és nemzeti identitását, ősi vonásait és fokozni tudta crejét. 5752 esztendeje járja a maga történelmi útját.

Hosszú történelme folyamán mindig inkább elszigetelődve élt, noha környezetéhez igyekezett asszimilálódni. Alkotott, dolgozott, összefonódva környezetével. Ezt tette a szabadkai zsidóság is, többnemzetiségű közösségben. Írásomban a szabadkai hitközösség rövid történetét szeretném felvázolni.

A zsidóság itt léte elválaszthatatlan Szabadka helytörténetétől. A lakosság számarányához viszonyítva nagymértékben vett részt a város gazdasági, művelődési, kulturális és egészségügyi életének a felemelkedésében. Ebben a folyamatban legjelentősebb a 19. század második fele, illetve a századforduló ideje, ezt követte a két háború közötti periódus, majd a tragikus második világháború és végül a háború utáni időszak.

A szabadkai zsidóság történetét illetően az 1697-es zentai csata utáni helyzetből kell kiindulni. Hiszen ezzel megszűnt a 171 éves török uralom ezen a vidéken. Az egykori Magyar–Horvát Királyság területén a Habsburgok uralkodtak. Az Európa más országaiból ezután érkező zsidó családok már nem szefárd hanem askenáz zsidók voltak, voltaképpen azok leszármazottai, akiket miután az Ibériai-félszigetről elűztek, német nyelvterületen telepedtek le. Kialakult az ún. jiddis nyelv, amely az európai zsidóságnak kb. hatszáz éve használt beszédnyelve.

Az első letelepedési engedélyt Jáákob Herschel – és még két család – kapta meg 1775. augusztus 7-ei dátummal. A későbbiekben minden, a városban tartózkodó zsidó köteles volt naponta három krajcárt fizetni. 1779-től

letelepedhettek jobbágyokként, ám nem vehettek házat, vagy más ingatlant. Mégis, a betelepedés ha lassan is, de haladt. 1786-ban már 12 családot tartottak nyilván. Valamennyien nagy szegénységben éltek. II. József 1871-es Ediktumával a Habsburg Monarchia területén elnyerték a szabad vallásgyakorlás jogát, de polgárjogot nem kaptak. Megnyithatták saját iskoláikat, vehettek házat és földet is bérelhettek. Amikor a császár a törökökkel háborút viselt, a zsidó kereskedők voltak ismét a hadsereg ellátói. A városi szenátus az itt élő izraelita családoknak 1788-ban egy külön utcát jelölt ki. Ez volt az Erdő utca, későbbi nevén Zsidó utca, a mai tejpiactól a városligeti erdőig. Az 1787-es törvény megtiltotta az anyanyelv (héber) használatát a közéletben, s ezután az csak az istentiszteletek nyelveként szolgált. Ezzel a Monarchia területén a zsidók kénytelenek voltak személy- és családneveiket „németre” változtatni. Az adminisztratív intézkedések az asszimilációt voltak hivatottak serkenteni.

Az első Hitközösséget 1797. december 1-jén alapították meg az itt élő családok. A várostól engedélyt kértek zsinagóga építésére. Kérelmüket a városi szenátus elutasította.

A 19. század elején Európában, így Magyarországon is kezdetüket vették a nemzeti mozgalmak. A zsidóság köreiből a német és a jiddis nyelv volt a használatos. A két hatás – a német és a magyar – egyre érezhetőbb volt. Végül a magyar nyelv lett a domináns, elsősorban a neológusok, azaz a reform híveinek körében. Míg az ortodoxok közelebb álltak a német nyelv használatához. A neológusok a Bécsi Széferben (az elemi iskolában) a magyar oktatási nyelv mellett foglaltak állást. A polgári szellemiség és tudat a napóleoni háborúk után mind erőteljesebbé vált. Időközben egyes családok anyagilag megerősödtek. Ezt bizonyítja, hogy a városban élő 31 kereskedőből 24 zsidó volt, s ezek kb. 27 000 forint tőkével rendelkeztek. 1809-ben a kb. 30 000 lakos közül 375 izraelita vallású. Az 1835-ös év a szabadkai zsidóság számára mérföldkő, hiszen ezentúl házat az addig kijelölt helyen kívül, a város más részein is vásárolhattak. Ennek hatása érezhető volt, mert 1831-ben 81 családot tartottak nyilván 464 taggal, míg 1844-ben már 117 családot 623 családtaggal. A zsidók körében a patriotizmus egyre jobban kifejezésre jutott. Ennek eredményeként az 1848/49-es forradalomban jelentős számban vettek részt. (Az elesetteknek a zsidó temetőben emeltek emlékművet.) Részt vettek azért is, mert a Kossuth-féle törvénytől teljes polgárjoguk elnyerését remélték, ami csak részben valósult meg. Már az 1840-ben meghozott törvényben is találunk ellentmondásokat. Noha e törvény kimondja, hogy a zsidók gyárak alapítására is jogosultak, foglalkozhatnak nagykereskedéssel vagy bármilyen más ipari tevékenységgel. Földbirtokot is vásárolhattak. Megszűnt a türelmi adó.

Az akkori Magyarország gazdasága függött az osztrák gazdaságpolitikától. A kibontakozó és megerősödő magyar polgárság gazdasági önállóságra is törekedett. Szabadkai vonatkozásban érdemes megemlíteni, hogy a Palicsi-tó partján a mai férfi fürdő helyén létesült Közép-Európa első zsírszódagyára. A termelést 1782. március másodikán kezdték meg. A zsírszódát, amely

egyrészt a szappanfőzéshez kellett, másrészt a medicina szolgálatában állt, mert segítségével végezték a fertőtlenítést, a széksó tartalmú vízből főzéses eljárással nyerték. Az első tulajdonos, Jozef Liebetraut halála után a gyár Fischla és Jákob Ábrahám tulajdonába ment át. E két tehetséges zsidó vállalkozó növelte a termelést és termékük Európa-szerte „magyar zsírszóda” néven került piacra. Utánuk Levi Reitlinger pesti zsidó kereskedő vette át az üzemeltetést. A gyár 1816-ig még folytatta a termelést, de utána teljesen megszűnt működni.

A szabadkai közösség tagjai nagy figyelmet szenteltek a belső humánus intézmények létrehozásának. Még 1790-ben alapították meg a Chevra Kadisát (Szent Egylet), a zsidóság egyik legősibb intézményét. Gyökerei a Talmud idejébe nyúlnak vissza. Feladata a betegeket és a szegényeket támogatni, nagyobb közösségekben kulturális tevékenységet is kifejtett. Létesítését az is indokolta, hogy az évezredekken keresztül kirekesztettségben élő mindenkori tagsága szorosan egymásra volt utalva. A Szent Egyletbe mindenki belépett. Feladatul tűzte ki, hogy segítse a szegény és beteg tagjait, tehát szociális intézményként működött. Idővel alaptőkéje gyarapodott, tagsága a mai Frankopan utcában házat vett, amely jelentős közéleti és kulturális központtá lett.

A zsidóság számára a bibliai kortól fogva fontos tényező a gyerekek nevelése, oktatása, amely elsősorban az apa feladata. Az öt és tíz év közötti gyerekek megtanultak írni, olvasni és hittani alapismereteket szereztek. A kisebb közösségekben a tanító a rabbi volt. II. József törvénnyel írta elő, hogy a zsidó gyerekek állami iskolába járjanak. Kettős oktatás kezdődött azzal, hogy egyidejűleg mindkét iskolaformát látogatták. A szabadkai hitközsőség első elemi iskoláját 1811-ben nyitották meg. Ez már Béjt Széfer volt. A héder a mai Jugović utcában volt. Későbbiekben az állami iskolát részesítették előnyben, különösen azon szülők, akik később a gimnáziumba öhajtották íratni gyermekeiket. Az akkori törvények szerint a gyermekek az orvosi karra beíratkozhattak, de a jogira nem. Az első szabadkai polgár, aki 1832-ben a bécsi orvosi egyetemen szerzett oklevelet, Müller Antal volt, a második pedig Vince Somborčević.

Kossuth Lajos 1847-ben az országgyűlésben a zsidók egzisztenciális emancipációjáért emelte fel a szavát. Ez a tény is kihatott arra, hogy jelentős számban kapcsolódtak be a 48-as forradalomba. A forradalom letörése után Bécs a zsidókat is büntette. Ezért számottevő azoknak a száma, akik Amerikába vándoroltak. A Bach-korszak szorításainak enyhítésére 1851-ben a hitközsőség tagjai Babetta Schöffler javaslatára önszegélyezési célokból megalakították a női Jótékonyági Egyletet.

Az 1866-os königgrätzi vereség után először került fel a Monarchia sorsa az európai diplomáciában. Végül a továbblétezése mellett döntöttek. Bécs kénytelen volt elfogadni az 1867-es kiegyezés gondolatát. Még ebben az évben megtartották a Zsidó Kongresszust báró Eötvös József miniszter javaslatára. A kongresszuson határozat született a Hitközségek Szövetségének a megalakítására, amely elnyerte a maga belső autonómiáját. Ekkor a szabad-

kai hitközségnek 1260 tagja volt. 1881-ben a város vasúti központtá lett, ez hatott a gazdasági felmelkedésre. Az 1883-as parlamenti választásokon a zsidók Deák pártja mellett foglaltak állást, mert Deák realpolitikája nem kötelezte el magát az erősen nacionalista színezetű pártok mellett. E párt a gazdasági fejlődést, az iparosodást tűzte ki céljául. Egy ilyen politikai szemlélet a zsidóságnak jobban megfelelt, mint a nemzeti beállítottságú szecesszionizmus. 1883-ban 1467 izraelita élt a városban, akik nem csak a gazdasági, hanem a kulturális életben is jelentős szerepet játszottak, s az egészségügyben is domináns tényezővé váltak. A hitközség elnökévé 1890-ben dr. Milkó Izidort, a neves ügyvédet és publicistát választották. A tagság létszámnövekedésének az intenzitását az is mutatja, hogy ekkor már 2540 nyilvántartott volt. Megalakult a Jótékonyági Egylet, valamint a Zsidó Nők Egyesülete. 1923-ban Szabadkán, a kertvárosban, alapították meg Jugoszlávia első zsidó kórházát. Ugyancsak ebben az évben április 19-én nyitotta meg kapuit a Gyermekotthon, ahova 27 kislányt és 30 kisfiút vettek fel. A szerteágazó aktivitás eredményeként alakult meg az Ifjúsági Kultúregyesület és a Hákách (sportegyesület).

A századforduló előtt a városban kb. 600 bolt, ikerakat működött, többnyire zsidók tulajdonában, akik 1899-ben megalapították a Lloyd-ot, a Kereskedők Társulatát, melynek az volt a célja, hogy piaci és árinformációkkal szolgáljon. 1907-ben a városban élő 93 legtekintélyesebb vállalkozó közül 58 izraelita volt. Ösztönzésükre még a jelzett évben megnyitotta kapuit az első kereskedelmi iskola 43 tanulóval. A várost ebben az időben a Duna–Palics–Tisza csatorna kiépítése foglalkoztatta, amit a zsidók örömmel fogadtak, nagy gazdasági fejlődési lehetőséget látva benne. A mezőgazdasági ipar fejlődését az is bizonyította, hogy 1868-ben a Horovitz testvérek megalapították az első gőzmalmot. 1875-ben nyitotta meg kapuját az első ecetgyár (később ötre nőtt a számuk). Egyik jelentős nyomda tulajdonosa Schlesinger (Szabados) Sándor volt. A szódagyárat Krámer Mihály alapította. 1880-ban az Erika Szappangyárat Spórer Mór mondhatta magáénak. 1885-ben indul meg a termelés a Hartmann-Köhnen Vágóhídon (November 29. Húsárugyár). 1886-ban Beck Mór Szappan- és Piperegyára (a mai Slavica) foglalkoztatja a munkát keresőket. Nem kis kapacitással dolgozott a Fürszt-malom. Ismert volt Rótmann Imre (1888) Fém és Vasbútorgyára (a mai Partizan), Róth Ármin (1889) Kalap- és Cipőgyára, Klein Géza Festék- és Lakküzeme és a Löwy testvérek vezette szabadkai márványipar. Itt volt inas Glid Nándor, a neves szobrászművész, a belgrádi Művészeti Akadémia igazgatója. 1900-tól üzemelt Schlesinger József keményítőgyára, 1901-től Szabados Max Keményítő- és Dextrinüzeme, 1904-től Brummer Gyula Cukorka- és Csokoládégyára. 1906-ban részvénytársasági tőkéből épült Klotild Kékközeme (a mai Zorka). Ebben az évben a villamosipar felé fordult Reitner László a Villamosmotorgyár (a mai Sever) alapításával. Beindult a Goldner testvérek Jég szekrényüzeme, 1916-ban pedig a Ruff testvérek megalapították a mai Pionirt. Továbbá létrehozták a Löwental és fiai Szővőgyárat (Fakó Harrisnyagyár, 8. Mart) – részvényesek voltak Hütter Árpád, Sándor Árpád,

Rippner Hugó – és a Kemény család tulajdonában levő ecetgyárat. Valamennyi céget, gyárat nehéz lenne felsorolni. Néhány kivétellel valamennyi zsidó tulajdonban volt. Szabadkán 1869 és 1906 között 18 bank, vagy pénzüzet volt bejegyezve.

Ha a sajtó kibontakozását kísérjük végig, ismét a zsidók kiemelkedő szerepét kell hangsúlyoznunk. A lakosság arányszámát tekintve ugyanis ez a város legiskolázottabb rétege. Az újságírás megalapítója Schlesinger (Szabados) Sándor. Említést érdemelnek Braun Henrich, Havas Emil, Fenyves Ferenc, Révész Ernő és Csillag Károly, a lapok hasábjain a liberális eszmék és a haladó gondolkodás támogatói. Noha ekkor még nem lehet felfedni a baloldali gondolatokat, inkább csak a liberális törekvéseket. Ettől függetlenül kiváltották a helyi katolikus kör ellenszenvét. Ismeretes, hogy az első lap Bácska címmel 1871. január elsején került az olvasók elé. Rövid életű volt, 1873-ban már megszűnt. 1871. május 31-én került ki a nyomdából a Bácskai Hírlap, amely 1875-ig informálta olvasóit. Összefoglalva 1818-ig kb. 101 napi- és hetilap jelent meg rövidebb vagy hosszabb ideig.

Hogy a szabadkai zsidók mennyire nem voltak a nemzeti színezetű szecesszió hívei és támogatói, bizonyítja Geréb József gimnáziumi tanár esete, aki 1882-től szerkesztette a Szabadság c. lapot. Cikkeivel hamar szembe került elsősorban a klerikális erőkkal. Olvasótáborra egyre nőtt. Ezért a helyi katolikus klérus üldözni kezdte, s eltávolította a katedráról. A munkásmozgalom eszméi eljutottak Szabadkára is. A munkások érdekeit Mikó Samu képviselte, aki 1871. március 5-én megalapította az Általános Munkás Betegsegélyző és Nyugdíjbiztosító Kasszát kb 200 taggal. 1884-ben a zsidó Weisz Ignác és társai alapítottak betegsegélyző kasszát 209 taggal. A megalakult Ifjú Kereskedők Egyesületének 30 tagja közül 23 zsidó volt. A Munkás-, Rokkant- és Nyugdíjas Egyesület pénzüzetét 1906-ban Kalmár Ernő alapította meg.

Az első világháborúban Szabadkáról 527 zsidót soroztak be. Közülük 62-en elesetek. Az új hatalom 1918. november 18-án kezdte meg működését. A szabadkaiak küldöttségének élén dr. Havas Emil állt – a szerb hadsereg szavatolta a békét és a rendet. A vajdasági zsidó hitközségek szervezetileg a magyarországi központhoz tartoztak. A belgrádihoz tartozó szerbiai hitközségekkel alig állt fenn együttműködés. Új helyzet állt elő. Az átszervezés szükségszerű volt, ezért 1919. július 1-jén megtartották az alapító kongresszust. A kongresszus után családás érte a vajdasági hitközségeket, mert egyetlen küldöttet sem választottak be a főbizottságba. Ez megszottsághoz vezetett.

A cionista mozgalom Szabadkán is működött. Megalapítója dr. Schulciger Mósé ügyvéd volt. Tudjuk, hogy a cári Oroszországban 1881-ben és 1882-ben nagy pogromok voltak. A zsidókat tömegesen mészárolták le, vagy vetették máglyára. A cionizmus voltaképpen a Cionba (Izraelbe) való visszatérést tűzte ki céljául. Megteremtője Herzl Tivadar, aki Judestaadt c. munkájában fejtette ki gondolatait. A zsidó állam megvalósíftását követelte és megrajzolta ennek az államnak a körvonalait is. Az első Cionista Kongresszust 1897.

augusztus 25-én nyitották meg Baselben. A kongresszus hangsúlyozta, hogy a zsidó népnek is joga van a saját nemzeti államára, hiszen már több mint 1900 éve él szétszórtan és kiszolgáltatottan. Ennek a programnak a szellemét lett volna hivatott hirdetni az 1920-ban (október 30-án) megjelent *Judaea c. lap*, amely az akkori belügyminisztérium betiltott. A szabadkai mozgalom élén dr. Boschán Samu állt. Megalapították a Palesztina Pénzalapot is. Az asszonyokat és a lányokat Kohn Sárka tömörítette szervezetbe. A mozgalom tagjai felvetették a zsidó óvoda gondolatát, s hogy létesüljön gyermekotthon is egynapos bentartózkodási lehetőséggel. A cionista mozgalom csak 1921-től tudott működni. A sokoldalú munka eredményeként könyvelhetjük el azt is, hogy 1923-ban Berger László indítványára megalakul a Cionista Ifjúsági Szervezet keretében a Hákoách. Ez az aktív sportklub a mai Kompassz földszinti helyiségekben működött. 1924-ben már színjátszó csoportja is volt. Szép eredményekkel dicsekedhetett a Nemzetközi Cionista Nőszervezet is a WIZO. Singer Ella és Obláth Sárka tűntek ki tevékenységükkel.

Vannak akik az említett szervezeteken kívül, a művészetek területén emelkedtek ki. Pl. Hauser Mirko az Európában is tekintélynek örvendő zongoraművész és Krámer Imre hegedűművész, aki számos koncerten nyújtott felejthetetlen élményt a zenekedvelő közönségnek. A többnyire Európában turnézó Levison Jákob Alisa neve is ide kívánczok és dr. Diamant Ernő ügyvéd és orgonistác. György (Geiger) Mátyás író tagja volt a Kassák Körnek és a Nyugat szerkesztőségének. György Mátyás öccse Imre, neves ügyvéd volt az egyik anyagi támogatója a Népkör-mozgalomnak. Két évesen került Bajáról Szabadkára Telcs Ede éremművész. Spitzer Boriska a szobrászat terén tűnt ki. A festészet Geréb Klára és Fischer Marcel nevét jegyzi, s Aczél Henrichét, aki számos kiállítást szervezett.

1931 a gazdasági krízis éve. Európában erősödött az antiszemitizmus. Először Romániában jelentkezett elég durva formában. A román antiszemita a zsidókat valahova Afrikába, egy szigetszágba akarták kiteleptíteni és így elszigetelni Európától. Az antiszemitizmussal párhuzamosan a cionizmus eszméje is erősödött.

A szabadkai hitközség lojalitásáról biztosította a Jugoszláv Királyságot, amit az 1931. március 25-én tartott manifesztáción juttatott kifejezésre. Itt hangsúlyozták a hagyományosan jó viszonyt a szerb és a zsidó nép között. Ebben az időben jelent meg a baloldali beállítottságú Hásomér Hácáir c. lap. Ismert neveket találunk benne: Steinfeld (Pálics) Sándor, Gerson László, Andrija Gams stb. 1935-ben a hitközség élére Kalmár Elemér került. Nehéz időkben, hiszen Németországban már Hitler volt hatalmon. Tombolt a zsidóellenesség, a gyűlölködő megkülönböztetés a haláltáborokba való elhurcolásig terjedt. Az eseményekről érkező hírek nyugtalanítóan hatottak. Megtartották a Mózcis Vallású Jugoszlávok Kongresszusát, amelyen Szabadkáról kb. 80-an vettek részt. Ennek az egyesületnek a tagjai a cionizmus ellenfelei voltak. 1934-ben megrázó eseménynek számított a Sándor király elleni merénylet Marsaille-ben. Hogyan tovább? Németországból egyre több zsidó menekült érkezett Jugoszláviába, akiket az akkori kormány igyekezett nem be-

fogadni. A szélsőjobboldali erők előretörésével egyre érezhetőbb volt az antiszemitizmus. Így a cionizmus programja kínálkozott egyedüli megoldásként. A rendőrség viszont betiltotta a szervezet tevékenységét. Ezért új néven (Bétár) folytatta munkáját. Zászlaját Hartmanné adományozta. A Bétár harcias programmal indult: ha kell fegyveres harccal valósítjuk meg Cion programját. Hiszen az életveszély is növekedett.

1933-ban még egy zsidó lap jelent meg, az Avudat Izráél. Rövid utat tett meg. 1935-ben jeles esemény volt az a koncert, amelynek célja a zsidó zene öregbítése volt. 1936-ban először mutatnak be zsidó filmet Erec Jisráél (Izráél földje) címmel. Elérkezett a végzetet jelentő 1939, amikor meghozták a diszkriminációs törvényt. Nálunk 1940-ben lépett életbe a numerus clauzus, ami azt jelentette, hogy a zsidó fiúk és lányok csak korlátozott számban frakozhatnak be a középiskolába.

Pillantsunk egy kicsit vissza az 1937-es esztendőre. A JKP mind jobban éreztette hatását. A helyi szervezet titkára Kizur István volt. A baloldali aktivistákhoz csatlakoztak Gottesman Tibor, Grósz Zoltán stb. Az ifjú tagság politikai magva a jogi fakultás volt. Az antifasiszta mozgalomba több zsidó fiatal is bekapcsolódott. Itt találjuk Andrija Gamsot, Steinitz Tibort, Schwimmer Erzsit, Kaufmann Lászlót, Székely Imrét stb. A gimnáziumban Atlasz János, Grósz Zoltán, Klein Lola, Kornstein Ede, Báder Emil, Balogh Ferenc, Grósz Eszter stb. jeleskedtek. A haladó gondolkodásúak másik csoportja a Híd folyóirat köré csoportosult. A legaktívabb tagok Lóbl Árpád, Pap Pál, Gál László, Steinitz Tibor és György Mátyás voltak.

A háború pusztító lángja vészesen közeledett Jugoszlávia felé. Fontos megemlíteni, hogy a cionista ifjúság egyre közelebb került a JKP programjához, elsősorban az antifasiszta tartalma miatt.

Elérkezett 1941. április 6-a és a kapituláció. A 85 letartóztatott között 34 zsidó polgár volt. A meghozott rendelet értelmében a hitközség tagságát 126 000 pengővel büntette az új Horthy-rezsim. Kalmár Elemért, a hitközség elnökét, az elsőik között internálták. A zsidó üzleteket és cégeket a Magyar Királyi Minisztérium felügyelete alá helyezték. A termelő vállalkozásokat az Iparügyi Minisztérium a hadiszükségleteknek rendelte alá. 1942-ben a Horthy-rezsim végrehajtotta a zsidó tulajdonban lévő földek expropriációját, ami azt jelentette, hogy 58 birtokostól 2506 katasztrális holdat vettek el. Konfiskáció alá esett 18 nagykereskedés és 48 műhely. A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium rendelete értelmében elveszett valamennyi bankbetét, sajtóház, könyvkiadó, szanatórium, orvosi rendelő, patika, vendéglő és megannyi más ingó és ingatlan érték. 1941. november 7-én életbe lépett az ún. tiszta faj védelméről szóló törvény. Tehát semmilyen házassági kapcsolat nem jöhet létre keresztény és izraelita között.

1942 újabb csapást hozott. Az anyagi egzisztencia nélkül maradt családok elvesztették férfi tagjaikat. A munkaszolgálatra behívták első csoportját az 1919, 1920 és 1921-ben születettek képezték. 1943 áprilisában indultak a keleti frontra és végzetes útjukra az 1901 és 1918 között születettek. Így több mint 1200 embert küldtek a vesztőhelyre, vitték a keleti frontra, hajtottak az

aknamezőkre, vagy a leghidegebb időben is lövészárkokat ásni. Ezenkívül ki voltak téve minden emberi megaláztatásnak. Minderről a hadügyminisztérium és a vezérkar döntött. Az önkényes kivégzésekért a tettesek nem tartoztak senkinek sem felelősséggel. Azokat, akik esetleg mindezt túléltek, az 1944-es német megszálláskor a nyilasok az SS-különítményeknek szolgáltatották ki és útjuk a haláltáborba vezetett.

Akik még ezt is túléltek, azok számára eljött 1944. március 19-e, a szinte elkerülhetetlen végzet napja. A németek Magyarországot, mint stratégiaileg fontos térséget megszállták. Ezzel megbuktatták Horthy Miklós kormányzót és kormányát. Helyette a nyilasok és Szálasi került az ország „élére”. Már június 24-én megkezdődtek a deportálások. Előzőleg három gettóba zsúfolták a zsidóságot. Valamennyit az állomás köré helyezték el, azzal a megfontolással, hogy ha az állomást és környékét a szövetségesek bombázzák, az első áldozatok a deportáltak legyenek. Itt megaláztatásban és a legembertelenebb körülmények között éltek. Egy szobában sokszor két család kényszerült együtt élni. Az élelmezést a minimálisra csökkentették. Az egészségügyi feltételek a minimálisnak sem tettek eleget. Egy időben a kórházzal szembeni malom az ideiglenes gyűjtőtábor szerepét töltötte be. Ide a Tisza mentéket szállásolták el, ahonnan aztán a haláltáborokba hurcolták őket. A haláltáborok és a munkaszolgálatosok századai 5048 szabadkai zsidó életét követelték. Tehát az itt élt 6105 izraelitából mindössze 1057 tért vissza kifosztott otthonába, vagy vissza sem térhetett, mert már házáat, lakását mások foglalták el. A gettóba vonuláskor mindenüket otthonaikban kellett hagyniuk. Közprédává lett minden ingó és ingatlan vagyonuk, féltve őrzött tárgyaik, képcik, emlékeik, crecklycik, vallási szimbólumaik.

A gettó lakói 1944. június 16-án a kíméletlen parancsszóra felsorakoztak. Az állomásra hajtották őket, ahonnan marhaszállító vagonokba zárva indultak a végzet útjára. A szerelvények először Bácsalmáson álltak meg. Itt a nyilasok „szállítmányukat” átadták a németeknek. A gettóban létezett egy ún. kórház is (a mai tehcrpályaudvaron), amelyet dr. Somló Olga vezetett. De kit is lehetett ebben az embertelenségben felszerelések, eszközök nélkül meggyógyítani?

A deportáltak Bácsalmáson egy hétig tartózkodtak az ottani gettóban, ahol semmilyen tisztálkodási lehetőség nem volt. Az élelmezést itt is a minimálisra csökkentették. Az áldozatok a földön aludtak. Vízet sem kaptak eleget. A gettó kőfállal volt körülvéve. Innen tehervagonokba zárva – két szerelvényben – indultak Auschwitzba. Az egyik szerelvény eljutott, a másikat a vasútvonal felrobbantása miatt Ausztrába irányították. E csoportból nagyobb számban éltek túl a veszélyt.

A háború befejezése után a visszatértek a zsinagóga udvarában gyülekeztek, ahol megalapították az „új” hitközséget és dr. Singer Béla ügyvédet választották első elnökül. Számptalan kérdést kellett megoldani. Sokat jelentett az, hogy a néphatalom és a Népfelszabadító Bizottság részéről támogatásban részesültek. 1948 az államalapítás éve. A világ minden tájáról elindult az ősi földre való visszaköltözés. Mintegy kétezer év után megszületett

a nemzeti állam IZRAEL. A kivándorlók az igazi lelki megnyugvást a Szent-földön remélhették. Lefrhatatlan a nemzeti állam megszületésének a jelentősége.

Akik Szabadkán maradtak, azonnal bekapcsolódtak a város és Jugoszlávia újjáépítésébe: Steiner Richárd író, aki később a diplomáciában tűnt ki, dr. Andrija Gams eminens jogász, Glid Nándor a belgrádi Képzőművészeti Akadémia rektora, Diamant Ernő zenetudós, Sinkó Ervin író és egyetemi tanár. Az újságírásban jeleskedtek Debreceni (Brunner) József, Kvazimódó Braun István, Gotteszmann Tibor, nagy tekintélyre tett szert Eugen Werber teoretikus. Az egészségügy területén az újjászervezés nagyrészt a visszatért zsidók nevéhez fűződik. Dr. Goldmann István az immár világhírű kamenicai klinika alapítója, dr. Rozenfeld (Kovačić) Vera a gyermekklinika, dr. Földes Olga a csecsemőgondozó részleg, dr. Schrciber Zoltán a szemészeti osztály, dr. Nei László a nőgyógyászati részleg, dr. Hauzer Hilda az iskolaorvosi ellátás, dr. Ábelszberg és dr. Stein István az orr-, fül- és gégeklinika, dr. Steinfeld (Pálics) Sándor a bőr- és nőgyógyászati osztály, dr. Lówy Ljubica a bakteriológiai részleg, dr. Heisler Zoltán pedig a belgyógyászati osztály alapítói voltak. Továbbá említést érdemelnek Weitzenfeld Imre a fogászati klinika alapítója és dr. Rósemberg a fogorvos. Dr. Sömlő Olga és férje dr. Frankl Endre a belgyógyászat területén érték el figyelemre méltó eredményeket. Dr. Licht Antal az Egészségügyi Intézet megalapítója. Ide kívánkozik az is, hogy a szabadkai kórház – amelyet 1897 májusában adtak át – építésének egyik kezdeményezője és első igazgatója dr. Wilhelm Adolf lett. 1890-ben, amikor Szabadkán tartották a Monarchia XXX. Országos Orvoskongresszusát, dr. Wilhelm Adolf igazgatónak jelentős szerepe volt annak megszervezésében és abban is, hogy a Mária-Valéria Közkórház, az ország egyik legkorszerűbben felszerelt intézménye lett. Dr. Lówy Géza akadémikusi titulust szerzett, dr. Kertész István egyik alapítója a belgrádi Vegyészeti-Technológiai Fakultásnak, dr. Bruck Mátyás mérnök, vegyész és feltaláló volt. Vannak, akik külföldön szereztek nevet maguknak. Így pl. dr. Singer Miklós az egyik New York-i pénzintézet alelnöke lett, Singer Ernő zeneszerző a New York-i zeneakadémia professzorává küzdötte fel magát, Bíró Marcell az amerikai zeneakadémia tanára, Goldner Leó műépítész tervezte a Tel Aviv-i repülőteret, Halmos Pál pedig Angliában emelkedett a jogtudósok sorába.

Rezime

○ istoriji subotičkih jevreja

U ovom članku autor sudbinu jevreja analizira u svetlu istorijske dinamike. Njegova teza je da se prisustvo jevreja u ovom gradu ne može odvojiti od lokalne istorije, da prisustvo jevreja duboko obeležio istoriju ovog grada. To proizilazi iz činjenice da su jevreji u velikom broju uzeli učešće u ekonomskom, kulturnom i zdravstvenom razvoju

grada. Uprkos težnji u pogledu asimilacije jevreji su i ovde ostali relativno izolovani. Autor naširoko raspravlja o njihovom položaju u XVIII. veku, zatim osnivanju prve verske zajednice (1797) o odnošenju jevreja prema nacionalnim pokretima, o njihovom ekonomskim aktivnostima, doprinosu jevreja razvoju slobodne štampe, pa i o cionističkom pokretu u Subotici. Posle razmatranja „novog početka” (1918 god) slede informacije o tragičnoj sudbini jevreja u Subotici u događajima II. svetskog rata.

Summary

The History of Subotica Jews

In this article the author analyses the fate of the Jews in the light of historical dynamism. In his thesis he argues that the presence of Jews in Subotica cannot be separated from local history and further that their presence has left a strong imprint in the history of the town. This is due to the fact that the Jews have contributed greatly to the development of the economy, culture and public health of the town. Although there was a tendency for assimilation, the Jews, in this town as well, have remained relatively isolated. The author discusses extensively their position in the 18th century, then the establishment of their first religious community (1797), the attitude of Jews towards the national movements, their economic activities, their contribution to the development of the free press, as well as the Zionist movement in Subotica. After the discussion of the „new beginning” (1918) information about the tragic fate that befell the Jews in Subotica follows, including the events of the Second World War.